

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ЇЇ ТВОРЕЦЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Вивчаючи історію Української держави, ми повинні звернути особливу увагу на героїчну добу козаччини, зокрема на Хмельниччину. Одним із найавторитетніших дослідників цієї епохи був Іван Крип'якевич (1886–1967). Будучи улюбленим учнем Михайла Грушевського, він на пропозицію останнього, зі студентських років займався історією козацтва: виявляв документи цього періоду в архівах, готував їх до публікації, вивчав і аналізував¹. Улюбленою темою історика була Хмельниччина – козацька революція XVII ст., під час якої відродилася Українська держава. Як підкреслював Іван Крип'якевич, «державні фундаменти створили буйні народні маси, що... тримаючи зброю в руках, йшли за власним інстинктом – творили свою владу. Козацькі самостійницькі стремління заломлювались і безнастанно, повстання за повстанням, спливали кров'ю, але ці змагання поновлювались постійно з дедалі більшою енергією. У довголітній боротьбі творився цінний державницький елемент, що тільки чекав свого будівничого, який ужив би його для завершення будови»². Основною причиною Хмельниччини, як окреслювали козацьку революцію наші історики, були економічні процеси розквіту фільваркового

¹ Детальніше див.: Сварник І. Іван Крип'якевич як дослідник історії козаччини // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 823–828.

² Крип'якевич І. Історія України. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Львів: Світ, 1992. – С. 183.

господарства й магнатських латифундій в Річі Посполитій першої половини XVII ст. Наступ шляхти на права вільного селянства особливо гостро сприймався на Наддніпрянщині, де попередньо відбувалися процеси активного освоєння незаселених теренів (колонізація) й існувало багато так званих слобід і вільних містечок, населення яких вважало себе вільними козаками й рішучо відстоювало свої права. Після Люблінської унії 1569 р. українські міщани, ремісники й купці Річі Посполитої зазнавали соціальних утисків і національно-релігійної дискримінації з боку католиків. Правну й судову боротьбу за права українців очолювали міщанські братства у Львові, Києві, Красноставі, Перемишлі, Рогатині та інших містах і містечках. Початково їх підтримувала українська знать – князі Ружинські, Чорторийські, Вишневецькі, Острозькі. Однак у кінці XV й на початку XVII ст. аристократи поступово ополячилися й перейшли на католицизм. У цей період посилювався також наступ католицької церкви та єзуїтів проти православних, спроби запровадити єдину унійну Церкву. Важливою передумовою української революції була боротьба козацтва за свої права й привілеї. Ця боротьба вилилася в кінці XVI й на початку XVII ст. у низку козацько-селянських повстань: Косинського, Лободи й Наливайка, Трясила, Бута, Павлюка, Острянина, Гуні³. Саме під час перших повстань польські магнати зауважили, що козаки «у великій державі свою удільну державу творять». Попри криваві репресії влади й магнатів, зламати опір волелюбного народу не вдалося. Щодо козацтва влада поводитися двозначно: в мирний час його кількість намагалися обмежити кількатисячним реєстром, однак під час воєн оголошували амністію повстанцям і кількість козаків різко зростала. Скажімо, 1609 р., під час війни з Московією, в облозі Смоленська брало участь 30 тис. козаків, а за іншим свідченням понад 40 тисяч, не рахуючи тих, які в цей час діяли проти татар і турків⁴. Під Хотином 1621 р. під булавою

³ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

⁴ Грушевський М. Історія України. Факсимільне відтворення вид. 1921 р. – Таллінн, 1990. – Т. II. – С. 249.

Сагайдачного стояло 40 тисяч добірного війська⁵. Козацьке військо відіграло дуже значну, а часом і вирішальну роль у війнах Речі Посполитої з Московією, Портою, Швецією та ін., як це було, наприклад, під час т. зв. Смути в Московії, Хотинської війни з Портою Оттоманською та ін. Постійним осередком опору поневоленню залишалася Запорізька Січ, куди з усіх земель збиралися втікачі від панів. Січ мала чіткий поділ на курені й паланки, власного кошового отамана, писаря, суд, клейноди⁶. Тут панувала цілковита рівність і пряма демократія. На це вказував Хмельницький у розмові з московськими боярами: «У нас свобода усім – вільно людині звідки-небудь приїхати і жити безпечно»⁷.

Соціальне, національне й релігійне напруження в Речі Посполитій досягло апогею в 40-ві роки XVII ст. Бракувало лише людини, яка могла об'єднати всі сили українського суспільства й очолити збройну боротьбу. Такою особою «українського Мойсея» став Богдан Хмельницький.

Вже від кінця XVI ст. польські вельможі з тривогою зазначали, що українці, використовуючи структуру козацтва, починають будувати «державу в державі». Вперше це виявилось під час повстання у Брацлаві 1594 р., під час якого міщани вигнали польську адміністрацію, знищили польські судові документи й запровадили козацький лад і судочинство⁸. Аналогічні процеси відбувалися під час повстання Наливайка та козацьких воєн XVI–XVII ст.⁹ Характерною особливістю цих рухів було масове знищення польських урядових і приватних архівів, як основи держави й шляхетського стану володіння. На початку XVII ст. з'являються спроби «підпорядкувати міста й села козацькій юрисдикції»¹⁰.

⁵ Крип'якевич І. Історія України. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Львів: Світ, 1992. – С. 177.

⁶ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990.

⁷ Крип'якевич І. Український світогляд // Наші дні. – Львів, 1943. – № 1.

⁸ Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В. – С. 372.

⁹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 240.

¹⁰ Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. – Київ: Наш час, 2011. – С. 87.

Богдан Хмельницький, перебуваючи на Січі, в козацькому війську, врешті, обіймаючи високу посаду генерального писаря Війська Запорізького, був добре обізнаним з козацькою військово-адміністративною системою та судочинством, що базувалося на українському звичаєвому праві й Литовських статутах. Саме тому, будуючи 1648 р. козацьку державу, він залучив до цих процесів найширші верстви козацької старшини, кращих представників дрібної і середньої шляхти, міщанства й духовенства. З них він призначав полковників – кістяк гетьманської адміністрації, яка організувала військово-адміністративний поділ козацької держави на полки й сотні, налагодила на місцях адміністрацію і судочинство, забезпечила нормальні стосунки з містами, де діяли магістрати й ратуші. Безпосередньо гетьманові підпорядковувалася генеральна старшина – генеральний писар, суддя, обозний, бунчужний, осавул та ін., які виконували обов'язки міністрів гетьмана й відали певними галузями державного управління. Козацька держава відзначалася значним демократизмом. Найважливіші питання її життя вирішувалися на загальних радах війська, важливі – на старшинських радах. Однак під час бойових дій уся повнота влади зосереджувалася в руках гетьмана. За потреби призначався також наказний (тимчасовий) гетьман, який керував походом чи бойовими діями на певному стратегічному напрямку. Загальні ради в цей час, як правило, не скликалися в силу обставин, натомість гетьман радився з полковниками й іншими старшинами, представниками духовенства. Особливу роль в оточенні гетьмана й державотворчих процесах відігравав генеральний писар Іван Виговський¹¹, який особисто керував дипломатичною службою, провадив перемовини з представниками Речі Посполитої, Московії та інших держав, складав тексти міжнародних угод, гетьманських універсалів та інших важливих документів.

На початку повстання Богдан Хмельницький не мав на меті створення окремої козацької держави. Він, як представник ко-

¹¹ Сварник І. Виговський Іван // Енциклопедія НТШ. – Київ; Львів; Тернопіль, 2016. – Т. 3. – С. 46–50.

умови з іноземними монархами і все те робити, що їм сподобається»¹². Щодо другої фрази – варто нагадати, що козацтво вже в XVI ст. підписувало угоди з різними володарями, наприклад, 1594 – з германським імператором Рудольфом II, про що докладно розповів посол Е. Лясота¹³, ерцгерцогом Фердинандом, з римським папою, згодом з кримськими ханами та ін. Однак Богдан Хмельницький, якого повсталі обрали гетьманом, певний час залишався лояльним (чи прокламував себе таким) щодо короля, допускаючи можливість козацької автономії в межах «поліпшеної» Речі Посполитої. І лише тріумфальний в'їзд до Києва після перемог першого року війни, зустрічі й розмови з представниками православного духовенства, міщанства, викладачами братської школи та ін. інтелектуалами переконали його в необхідності повного відокремлення від Польщі й будівництва незалежної козацької держави. Хоча самі поляки вже в середині 1648 р. вважали, що Хмельницький «творить нове князівство» і «робить себе володарем».

Військовий характер козацтва, як явища, що виникло для самозахисту українського народу, його тісний зв'язок з місцевим населенням, з містами, містечками й селами України, зумовили формування адміністративно-територіальних структур держави Хмельницького – полків і сотень. В час найбільшого розквіту вона налічувала такі полки: **Білоруський** (Могилівський, Гомельський, Новобихівський, Чаусовський та ін. повіти); **Білоцерківський**; **Брацлавський**, **Кальницький** (Винницький), **Канівський**, **Київський**, **Корсунський**, **Кропивенський**, **Миргородський**, **Ніжинський**, **Паволоцький**, **Переяславський**, **Полтавський**, **Прилуцький**, **Уманський**, **Черкаський**, **Чернігівський**, **Чигиринський** полки. Крім них коротко існували: **Звягельський**, **Лубенський**, **Овруцький**, **Подністрянський**, **Стародубський**, **Фастівський**, **Чечельницький**, **Чорнобильський** полки¹⁴. Ядром,

¹² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. – С. 114.

¹³ Лясота Е. Щоденник 1594 р. // Жовтень, 1984. – № 10. – С. 97–110.

¹⁴ Див.: Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVI–XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. – Київ, 1990. – №1. – С. 6-8.

серцевиною держави була Наддніпрянщина – Чигирин, Черкаси, Корсунь, Біла Церква, Кропивна, Канів, Переяслав. Як вказує Іван Крип'якевич, козацька держава 1648 р. охоплювала лише частину українських земель, приблизно Київське, Чернігівське й Брацлавське воєводства Речі Посполитої або три пізніші губернії Російської імперії – Київську, Чернігівську й Полтавську. Богдан Хмельницький відчував обмеженість цієї території і заявляв про прагнення визволити від поляків не лише Україну (Наддніпрянщину), а всю Русь «по Львів, Холм і Галич»¹⁵. Етнічною межею України на заході гетьман бачив Віслу. Зовсім не випадковими були козацькі походи на Львів і Замостя. Вони супроводжувалися повстаннями чи виступами місцевого населення й запровадженням на західних українських землях козацького ладу¹⁶. В переговорах із Швецією і Семигороддям Богдан Хмельницький проголошував «право старої Руси або України аж по Віслу». Ідея соборності українських земель, яку обстоював Хмельницький, викликає особливу повагу до цього видатного політика. Позитивний перебіг бойових дій на півночі дозволив гетьманові заявити претензію на всю Білорусь, аж до Пруссії. В останній рік гетьманування Богдана козацькі війська відвоювали частину Волині й Поділля, заснували там нові полки. Богдана Хмельницького можна вважати поборником соборності України, як держави, яка повинна об'єднувати всі етнічні українські землі. Несприятливі зовнішні обставини й передчасна смерть не дозволили великому гетьманові втілити в життя цю величну ідею.

Козацька адміністрація і судові чини – полковники, сотники і отамани призначалася в усі визволені від поляків населені пункти. Гетьман і його соратники – генеральна старшина та полковники (серед них були представники шляхти, козацької старшини, міщанства й духовенства) – організували різні ланки державного апарату: фінансову, податкову, митну, судову системи, усіляко підтримували різні сфери виробництва й торгівлі. Населення

¹⁵ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид., випр. і доп. – Львів: Світ, 1990. – С. 226.

¹⁶ Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – Київ: Наукова думка, 1972.

З М І С Т

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ЇЇ ТВОРЕЦЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.....	7
--	----------

СТУДІЇ НАД ДЕРЖАВОЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	21
--	-----------

I. РАДА.....	21
--------------	----

II. ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА.....	28
------------------------------	----

III. Державні межі.....	38
-------------------------	----

IV. Українські дороги в половині XVII в.	56
--	----

V. Гетьманські універсали	72
---------------------------------	----

Спис універсалів Богдана Хмельницького	82
---	----

ДОДАТОК.....	92
--------------	----

Непубліковані універсали Богдана Хмельницького	92
---	----

СЕРБИ В УКРАЇНСЬКІМ ВІЙСЬКУ 1650–1660 рр.	147
---	------------

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ СКАРБ ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	163
I. Державні маєтності	164
II. Податки	177
III. Організація скарбу.....	190
ДОПОВНЕННЯ.....	200
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВА В XVII В.....	201
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	214
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	226